

Σκέψεις για τις συνταγματικές προοπτικές του διεθνούς δικαίου: “soft imperative rules” και μετασχηματισμοί της κυριαρχίας

του

Νεοκλή Μπαρόνε

Laurea Magistrale in Giurisprudenza

του Πανεπιστημίου *Alma Mater Studiorum* της Bologna,

ασκούμενος δικηγόρος

«The immense complexity of the global system means that any such synthesis is bound to be partial and incomplete»¹

I. Ο λόγος περί συνταγματοποίησης της διεθνούς κοινότητας

1. Είναι γνωστή η άποψη του Hedley Bull ότι η διεθνής κοινότητα δεν αποτελεί απλώς «σύστημα κρατών» αλλά «κοινωνία κρατών»². Με τον όρο «κοινωνία» ο κορυφαίος διεθνολόγος χαρακτηρίζει μια ομάδα κρατών τα οποία, εν ονόματι κοινών συμφερόντων και αξιών, συνδέονται μεταξύ τους με μια δέσμη κανόνων που διέπουν τις σχέσεις τους και ρυθμίζουν το κοινό τους συμφέρον με τη δημιουργία νέων θεσμών³. Ωστόσο, από τη θέση αυτή του Bull προκύπτει αναπόφευκτα το εξής ερώτημα: Πώς μπορούν τα κράτη του διεθνούς συστήματος να δημιουργήσουν μια κοινωνία, αφού, όπως τονίζει ο ίδιος ο Bull, τα κράτη αυτά βρίσκονται σε κατάσταση «αναρχίας».

Ο όρος «διεθνής αναρχία» αναφέρεται, πράγματι, στη απουσία κυβέρνησης ή αρχής. Σημαίνει, δηλαδή, ότι τα κράτη, χαρακτηριστικό στοιχείο των οποίων είναι η ιδιότητα της «κυριαρχίας», δεν υπόκεινται σε μία κοινή κυβέρνηση, σε αντίθεση άλλωστε με τους πολίτες που

---

1 HURRELL, *On Global Order: Power, Values, and the Constitution of International Society*, Oxford, 2007, σελ. 20. Βλ. επίσης σελ. 21: «...the best we can do is to try to grasp at the rough and ever-changing contours of political order that shimmer through the veil of chaos».

2 Με τον όρο «σύστημα», αντίθετα, εννοεί μια ομάδα κρατών, δρώντων στο διεθνές περιβάλλον, που τελούν σε ένα ελάχιστο επίπεδο αλληλεπίδρασης και επηρεάζουν τις αποφάσεις των άλλων κρατών έτσι ώστε να συμπεριφέρονται ως μέρος μιας ενιαίας διεθνούς οντότητας.

3 BULL, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, New York, 2002, σελ.22 επ. Ειδικότερα σελ.40: «The element of international society has always been present in the modern international system because at no stage can it be said that the conception of the common interests of states, of common rules accepted and common institutions worked by them, has ceased to exert an influence».

ζουν σε αυτά. Λογική συνέπεια της απουσίας μιας κοινής αρχής, είναι ότι τα κράτη δεν μπορούν να σχηματίσουν μια κοινωνία, αφού, στην περίπτωση όπου θα επεδίωκαν κάτι τέτοιο, θα έπρεπε πάση θυσία, να υπαχθούν σε μια κοινή κυβέρνηση.

2. Για τον Bull όμως, ο συλλογισμός αυτός εκφράζει τη θεωρία της “*domestic analogy*”⁴ (εσωτερική αναλογία), η οποία προβάλλει την αναλογία μεταξύ της εμπειρίας των ατόμων στο εσωτερικό των κρατών και εκείνης των κρατών που είναι ενταγμένα στη διεθνή κοινότητα: Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα κράτη δεν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια μορφή οργανωμένης κοινωνικής αλληλεπίδρασης παρά μόνο εφόσον υποτάσσονταν σε μια κοινή εξουσία⁵. Ο Bull εντοπίζει ωστόσο τρεις λόγους για τους οποίους η θεωρία της “*domestic analogy*” δεν μπορεί να γίνει δεκτή:

Ο πρώτος λόγος αφορά στο γεγονός ότι το μοντέρνο διεθνές σύστημα στο σύνολό του δεν μπορεί να παραλληλιστεί με την χομπσιανή «κατάσταση της φύσης». Για τον Hobbes, η κατάσταση της ανθρώπινης φύσης έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά: Πρώτον, αντιστοιχεί σε μια κατάσταση αναρχίας και εμφυλίου πολέμου, όπου δεν υπάρχει χώρος για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, της γεωργίας, της ναυσιπλοΐας, του εμπορίου, κλπ.. για τον απλούστατο λόγο ότι οι άνθρωποι είναι απορροφημένοι από την προσπάθεια να προστατευτούν ο ένας από τον άλλο. Σε αυτό το πλαίσιο, δεύτερον, δεν μπορεί να υπάρξουν νομικοί ή ηθικοί κανόνες, αφού, τρίτον, η κατάσταση της φύσης είναι μια κατάσταση πολέμου, όχι κατ' ανάγκη με την έννοια της ένοπλης μάχης, αλλά με την έννοια ότι δεν υπάρχει καμία βεβαιότητα για τίποτα: όλα μπορούν να είναι το αντίθετο όλων, και όλοι μπορούν να είναι εναντίον όλων. Όπως όμως επισημαίνει ο Bull, κανένα από τα τρία αυτά χαρακτηριστικά δεν αντικατοπτρίζουν την κατάσταση που επικρατεί στην διεθνή αναρχική κοινότητα: Πρώτον, διότι η απουσία μιας κοινής κυβέρνησης δεν παρεμποδίζει με κανέναν τρόπο την ανάπτυξη της βιομηχανίας, της οικονομίας κ.ο.κ. Δεύτερον, διότι η απουσία των εννοιών “σωστό” και “λάθος” ή της έννοιας “ιδιοκτησία”, που χαρακτηρίζει την κατάσταση της φύσης, δεν υφίσταται στις σύγχρονες διεθνείς σχέσεις, όπου οι έννοιες αυτές είχαν πάντοτε κεντρικό ρόλο. Το μόνο ίσως χαρακτηριστικό που απαντάται και στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος είναι το τρίτο, δηλαδή η μόνιμη κατάσταση πολέμου, με την έννοια ότι κάθε κράτος έχει την προδιάθεση να πάει σε πόλεμο εναντίον ενός άλλου κράτους (αν μη τι άλλο αφού τα σύγχρονα κράτη «σκέφτονται» τον πόλεμο, προετοιμάζοντας τον εξοπλισμό και τις ενδεχόμενες στρατηγικές, και, κυρίως, αντιμετωπίζοντάς τον ως μια πιθανότητα που είναι δυνατή).

Ο δεύτερος λόγος, σύμφωνα πάντα με τον Bull, για τον οποίο η θεωρία της “*domestic analogy*” δεν μπορεί να εφαρμοστεί στο διεθνές σύστημα, είναι ότι η θεωρία αυτή βασίζεται σε λάθος προϋποθέσεις (*false premises*) ως προς τους λόγους για τους οποίους μπορεί να εδραιωθεί η τάξη μεταξύ των ατόμων και των ομάδων σε ένα κράτος. Δεν μπορεί κανείς σήμερα να δεχτεί ότι ο φόβος, που εμφυσάται από μια αυταρχική κυβέρνηση, είναι η μόνη πηγή της τάξης που υφίσταται σε ένα κράτος: τα αμοιβαία συμφέροντα, η αίσθηση της κοινότητας και του κοινού σκοπού, η συνήθεια ή η αδράνεια είναι παράγοντες που πρέπει επίσης να ληφθούν υπ’ όψη.

Και ο τρίτος λόγος, τέλος, είναι ότι, σε τελική ανάλυση, τα κράτη είναι πολύ διαφορετικά από τους ανθρώπους, και ακόμη και αν δεχτούμε ότι μια αυταρχική κυβέρνηση

---

4 BULL, op. cit., σελ.44

5 Είναι σαφές, στη θεωρία αυτή, η αναφορά στη σκέψη του Χομπς, σύμφωνα με τον οποίο τα άτομα δεν μπορούν να ζήσουν σε μια οργανωμένη κοινωνία παρά μόνον όταν υπόκεινται σε μια κοινή αρχή.

αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να εξασφαλιστεί η τάξη στο εσωτερικό του κράτους, αυτό δεν ισχύει αναγκαστικά και στις σχέσεις μεταξύ κρατών. Αντίθετα, υπάρχουν πολύ λόγοι που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η κατάσταση αναρχίας μεταξύ των κρατών είναι πολύ περισσότερο ανεκτή απ' ό,τι θα ήταν μεταξύ των ατόμων⁶. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Bull: «*The domestic analogy is no more than an analogy; the fact that states form a society without government reflects features of their situation that are unique*»⁷.

3. Το σκεπτικό του Αυστραλού διεθνολόγου καταδεικνύει επομένως ότι θα ήταν λάθος να προβάλλουμε στη διεθνή κοινότητα, τουλάχιστον εξ ολοκλήρου, τις έννοιες που χρησιμοποιούνται στο εσωτερικό του κράτους. Και αυτό ισχύει και για την έννοια «Σύνταγμα». Ας πάρουμε για παράδειγμα τους τρεις ορισμούς που προσδίδονται στην έννοια του «διεθνούς Συντάγματος» από τον Joseph Weiler: «*first, constitution in the sense of the broad institutional practices, norms, and conventions of behaviour which, taken together, define how a polity has been constituted; second, constitution in the sense of the processes by which a polity is constituted and through which change takes place; and, third, constitution in the sense of the vitality, strength, or healthiness of the polity*»⁸. Αν λοιπόν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι αναφερόμαστε στη διεθνή κοινότητα με την έννοια μιας έννομης τάξης, συγκεκριμένης και υφιστάμενης λογική συνέπεια είναι να δεχτούμε την έννοια του Συντάγματος στο διεθνές δίκαιο ως το εργαλείο που συμπυκνώνει τα ουσιώδη⁹ χαρακτηριστικά, δηλαδή τα συνταγματικά χαρακτηριστικά, αυτής της τάξης. Παράλληλα, η διεθνής κοινότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μία τάξη στατική, αλλά υπόκειται σε μία δυναμική διαδικασία, με την έννοια ότι μεταβάλλεται ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική στιγμή που διανύει.

5. Στο πλαίσιο αυτό, αν οι κανόνες *consuetudo est servanda* και *pacta sunt servanda* θεωρούνται ως θεμελιώδεις¹⁰ αρχές του διεθνούς δικαίου, το μοντέλο της κρατικής κυριαρχίας θα πρέπει να θεωρηθεί ως συνταγματική αρχή της διεθνούς κοινότητας. Το μοντέλο της κρατικής κυριαρχίας έχει χαρακτηρίσει την διεθνή έννομη τάξη τόσο ως προς τη δομή της όσο και ως προς το περιεχόμενο της: «*Από δομική άποψη, μπορούμε να πούμε ότι ... η αρχή της κυρίαρχης ισότητας των κρατών έχει αποκρυστάλλώσει τη διαδεδομένη επιθυμία να αποφευχθεί η ηγεμονική οργάνωση της διεθνούς κοινότητας υπό μία ιεραρχική αρχή, αυτοκρατορική, παπική, ή άλλη*¹¹». Η αρχή της κρατικής κυριαρχίας έχει άλλωστε προσδιορίσει την οριζόντια διάσταση της διεθνούς κοινότητας και την αρχή της ισότητας των κρατών, που σήμερα εκφράζονται με τις τρεις βασικές λειτουργίες του διεθνούς συστήματος, όπως ορίζονται από τον Tanzi: α) ο συμμετοχικός και συναινετικός χαρακτήρας των διαδικασιών σχηματισμού των νομικών κανόνων, β) η εθελοντική φύση των μέσων επίλυσης των διαφορών, με έμφαση κυρίως στην αυτο-αξιολόγηση της νομιμότητας, γ) η σημασία της αυτοάμυνας στην επιβολή του νόμου.

6 Έτσι, τα κράτη είναι πολύ λιγότερο ευάλωτα από τους ανθρώπους, οι οποίοι, στην κατάσταση της φύσης, πρέπει διαρκώς να υπερασπίζονται τον εαυτό τους. Χωρίς μάλιστα να λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι ενώ τα άτομα είναι όλα εξίσου ευάλωτα, δεν ισχύει το ίδιο και για τα κράτη, τα οποία διαχωρίζονται σε μεγάλες και μικρές δυνάμεις. Βλ.: BULL, op. cit., σελ. 44-49.

7 BULL, op.cit., σελ. 49

8 Όπως αναφέρει ο HURRELL, op.cit, σελ.20

9 Ακόμη και αν τα χαρακτηριστικά αυτά διαφοροποιούνται από εκείνα που θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε συγκρίνοντας τα κρατικά Συντάγματα στη γενικότητά τους. Βλ. επίσης, όπως αναφέρεται από τον TANZI στη σελ.523 του *Introduzione al diritto internazionale contemporaneo*, τα λόγια του SCALLE στο *Le droit constitutionnel international*, Paris, 1933, σελ. 505: «*[I]l y a constitution et normes constitutionnelles toutes les fois qu'il y a élaboration de règles normatives destinées à traduire les nécessités essentielles des rapports sociaux et à fournir, fut-ce de façon rudimentaire, les moyens de mise en œuvre de ces règles fondamentales*».

10 Η, κατά την ορολογία του Kelsen, ως *Grundnorm* του διεθνούς δικαίου.

11 TANZI, *Introduzione al diritto internazionale contemporaneo*³, Padova, 2010, σελ.524

Από την άποψη του ουσιαστικού δικαίου, η αρχή της κυριαρχίας έχει καθορίσει το περιεχόμενο καθώς και το πεδίο εφαρμογής των δικαιωμάτων, των υποχρεώσεων και των αρμοδιοτήτων των κρατών. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ενώ αρχικά η κύρια ερμηνεία που δόθηκε στην αρχή της κυριαρχίας ήταν απολυταρχική και αντιλαμβανόταν την κυριαρχία ως απόλυτη ανεξαρτησία από κάθε εξωτερική αρχή, με την πάροδο του χρόνου το στοιχείο αυτό της απολυτότητας εξασθένησε λόγω της εισαγωγής του κανόνα της ισότητας των κρατών - από τον οποίο άλλωστε συνάγεται η κυριαρχία - και ο οποίος έγινε μέρος του διεθνούς συστήματος μέσω του κανόνα της αμοιβαιότητας που εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα θεμέλια της συμβίωσης στη διεθνή κοινότητα.

Έτσι, αν μία έννομη τάξη όπως αυτή του διεθνούς συστήματος, αποτελείται από ισότιμα μέλη που συγκλίνουν σε συμφωνίες, δεν είναι δύσκολο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα που διατυπώνει το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, σύμφωνα με το οποίο: «*A state cannot adduce, as against another state, its own constitution with a view to evading obligations incumbent upon it under international law or treaties in force*»¹². Αξίζει να σταθεί κανείς στη *ratio* του συμπεράσματος του Δικαστηρίου: Δεν πρόκειται εδώ για μια ισχυρή οριοθέτηση της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και της βούλησης του κράτους, ούτε για την επίκληση, ως μηχανισμού αυτοάμυνας, της θεωρίας «των περιορισμών των περιορισμών» υπό το φόβο ότι μια διεθνής συνθήκη θα μπορούσε να παραβιάσει το σκληρό πυρήνα των θεμελιωδών αρχών ενός κράτους. Το ζητούμενο εδώ είναι να μην μπορεί μια χώρα να επικαλεστεί το δικό της Σύνταγμα ως ένα μέσο “*to evade*”, δηλαδή για να αποφύγει τις υποχρεώσεις που είχε ορίσει στο παρελθόν (και, επομένως, αφού αναφερόμαστε στο διεθνές δίκαιο και στις διεθνείς συνθήκες, είναι αδύνατον οι υποχρεώσεις αυτές να έχουν γίνει αποδεκτές από το κράτος παρά τη θέλησή του, λόγω ακριβώς της εγγενούς δομής της παραγωγικής διαδικασίας των διεθνών κανόνων και συμβάσεων που προϋποθέτουν την κρατική βούληση). Συνεπώς, και σε αυτήν την περίπτωση, πρόκειται για μία συνταγματική αρχή της διεθνούς τάξης “γιατί όταν ένα κράτος αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα ορισμένων διεθνών κανόνων, όχι βάσει των παραμέτρων της διεθνούς νομιμότητας, αλλά του εσωτερικού δικαίου ... φτάνουμε σε σημείο ρήξης με το σύνολο της διεθνούς έννομης τάξης”¹³. Πράγματι, με αυτόν τον τρόπο, θα προσέκρουε κανείς στους βασικούς κανόνες στους οποίους βασίζεται η διεθνής κοινότητα, συγκεκριμένα, όπως αναφέραμε παραπάνω, τις αρχές *consuetudo est servanda* και *pacta sunt servanda*. Με τον τρόπο αυτό, έχουμε μια ερμηνεία του μοντέλου της κυριαρχίας που δεν είναι απόλυτη και μονομερής, αλλά αποτέλεσμα της ύπαρξης μιας κοινότητας κρατών τυπικά ίσων μεταξύ τους, αποτελούμενης από τα ίδια τα κράτη που δεν μπορεί παρά να σέβονται τους κανόνες της κοινωνίας στην οποία ζουν, ενώ ταυτόχρονα, με την απαγόρευση της επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών, διαφυλάσσεται η αμοιβαία ανεξαρτησία τους. Το συμπέρασμα αυτό είναι απ' ευθείας ανάλογο με την αρχή της καλής πίστης¹⁴, που διαπερνά τη δομή του διεθνούς συστήματος, και η οποία αποτελεί μία ακόμη συνταγματική αρχή.

II. «Soft imperative law»: μία προσέγγιση της συνταγματοποίησης της διεθνούς κοινότητας

12 PCIJ, Series A/B, No. 44, 24. Η αρχή αυτή κωδικοποιήθηκε στη συνέχεια στο άρθρο 27 της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών.

13 TANZI, *op. cit.*, σελ. 527

14 Αρχή που εμπεριέχει την επιδίωξη της κοινά συμφέρουσας προβλεψιμότητας των σχέσεων και τον σεβασμό των αμοιβαίων προσδοκιών, σε συνδυασμό με την αρχή της λογικής, της δικαιοσύνης, της αναλογικότητας και της μη αντίφατικότητας.

1. Η διεθνής έννομη τάξη είναι μια εξαιρετικά πολύπλοκη πραγματικότητα. Το να προσπαθεί κανείς να απλουστεύσει τους παράγοντες που καθορίζουν τη δράση της και τον δυναμισμό της, είναι μάλλον μάταιο - όπως άλλωστε τονίζει και η ρήση του Bull με την οποία ξεκινά αυτή η μελέτη. Τα συμφέροντα που διακυβεύονται στην παγκόσμια σκηνή δεν είναι μόνο άπειρα, αλλά κυρίως, τις περισσότερες φορές, είναι και αντικρουόμενα, πράγμα που καθιστά δύσκολη κάθε προσπάθεια επίτευξης του στόχου για μια διεθνή κοινότητα δίκαιη, λογική και χωρίς ανισότητες. Επιπλέον, η λεπτότητα των ζητημάτων που αντιμετωπίζονται από τη διεθνή τάξη είναι τέτοια, ώστε συχνά η πολιτική πραγματικότητα (υποκινούμενη ασφαλώς από ποικίλα αίτια) δεν κατορθώνει να μεταφράσει σε θετική (και προπαντός δεσμευτική) νομική πραγματικότητα ή σε συγκεκριμένους θεσμικούς μηχανισμούς την αμοιβαία συμφωνία γύρω από κάποιους υποχρεωτικούς κανόνες με στόχο την προστασία γενικών, ανώτερων και αδιαίρετων συμφερόντων.

2. Όλα αυτά μπορεί όμως να μην είναι και τόσο σημαντικά όσο φαίνονται. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που έχει σημασία είναι, ακόμη και σε ιστορικές στιγμές μεγάλων κρίσεων (όπως είναι η οικονομική κρίση που διανύουμε τα τελευταία χρόνια), τα βήματα που γίνονται προς τα εμπρός να είναι ολοένα περισσότερα -έστω και ελάχιστα- σε σχέση με τα βήματα που γίνονται προς τα πίσω.

Στο πλαίσιο αυτό, είναι ενδιαφέρον να στραφούμε στο άρθρο 53 της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, που εισάγει στο διεθνές δίκαιο την έννοια του *jus cogens*. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή: «For the purposes of the present Convention, a peremptory norm of general international law is a norm accepted and recognized by the international community of States as a whole as a norm from which no derogation is permitted and which can be modified only by a subsequent norm of general international law having the same character». Το *jus cogens* περιλαμβάνει δηλαδή ουσιαστικούς κανόνες τόσο σημαντικούς ώστε να μην επιτρέπουν καμία εξαίρεση, είτε με νέες συνθήκες είτε από τα ίδια τα κράτη. Η έννοια του *jus cogens* αναφέρεται σε μια κατηγορία κανόνων πιο σημαντικών από τους υπόλοιπους λόγω του περιεχομένου τους που αποσκοπεί στην προστασία θεμελιωδών συμφερόντων, γενικών και υπεράνω της διεθνούς κοινότητας (όπως π.χ. ο σεβασμός των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή η απαγόρευση διάπραξης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, εγκλημάτων πολέμου, γενοκτονίας, βασανιστηρίων, η απαγόρευση της δουλείας, κ.λπ.). Το πρόβλημα βέβαια είναι ότι δεν υπάρχουν εκείνοι οι διαδικαστικοί και διαρθρωτικοί κανόνες που να ρυθμίζουν το πώς και το πότε μια συνθήκη έρχεται σε σύγκρουση με τους κανόνες του *jus cogens*¹⁵. Αυτή η υβριδική κατάσταση εμπεριέχει το παράδοξο, η ανάπτυξη του κανονιστικού πλαισίου που στοχεύει στον περιορισμό της κρατικής κυριαρχίας υπέρ των κοινών συμφερόντων της διεθνούς κοινότητας να μην είναι αποτελεσματική, λόγω της απουσίας διαδικαστικών και θεσμικών μηχανισμών που διασφαλίζουν την εφαρμογή του (πέραν του ότι η αβεβαιότητα αυτή ως προς την εφαρμογή των κανόνων του *jus cogens* γίνεται συχνά αντικείμενο εκμετάλλευσης από τις ισχυρότερες χώρες για να επιτύχουν τους στόχους τους).

Παρ' όλα αυτά, οι αρχές του *jus cogens* αποτυπώνουν τις νομικές προσδοκίες της διεθνούς τάξης και η εφαρμογή τους θα αποτελούσε την επίσημη πραγμάτωση αυτού του

---

15 Βλ. το παράδειγμα που αναφέρει ο TANZI στο *Remarks on Sovereignty in the Evolving Constitutional Features of the International Community*, *International Community Law Review*, 2010, 12, σελ.158, όπου επισημαίνεται η αντίφαση μεταξύ του άρθρου 53 και του άρθρου 66 της Σύμβασης. Ή, ακόμη, το εντυπωσιακό παράδειγμα της δικαιοδοσίας του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου, το οποίο δεν μπορεί να κρίνει μια υπόθεση παρά μόνον εφόσον οι ενδιαφερόμενες χώρες έχουν αποδεχθεί τη δικαιοδοσία του.

οράματος. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό που καθιστά συνταγματικό έναν κανόνα σε μία έννομη τάξη δεν είναι τόσο αυτή καθαυτή η προβλεψιμότητα της εφαρμογής του στις κοινωνικές συμπεριφορές που διέπονται από τον κανόνα αυτόν όσο η διαρκής προσδοκία και η αποτελεσματική επιδίωξη της μεγαλύτερης δυνατής προβλεψιμότητας¹⁶. Παρότι έτσι φαίνεται να δημιουργείται ένα παράδοξο σύστημα κανόνων, που μπορούν να χαρακτηριστούν ως “*soft imperative rules*”, το σύστημα αυτό “[δ]εν αναφέρεται εν γνώσει του σε ψευδείς προτάσεις, αλλά σε προτάσεις αξιών που διατηρούν τη σημασία τους στο κοινωνικό και ατομικό επίπεδο, και ως εκ τούτου, ακόμη και χωρίς να έχουν νομική εφαρμογή, επηρεάζουν την διαδικασία λήψης αποφάσεων των υποκειμένων της έννομης τάξης¹⁷”.

3. Χωρίς να θέλουμε να υποπέσουμε στη μεθοδολογική πλάνη που αναδείξαμε παραπάνω, σχετικά με την εφαρμογή εσωτερικών νομικών τύπων στο διεθνές δίκαιο, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε εδώ - μόνο και μόνο για να κάνουμε πιο προσιτή μια πραγματικότητα που εκ πρώτης όψεως μάς φαίνεται ξένη - στον ορισμό της συνταγματικής τάξης, όπως αναφέρεται από τους Barbera και Fusaro στο εγχειρίδιο δημοσίου δικαίου τους: «*Το συνταγματικό σύστημα μιας χώρας μπορεί επομένως να οριστεί ως εξής: το σύνολο των βασικών κανόνων, γραπτών και άγραφων, που διαμορφώνουν κάθε νομικό σύστημα και είναι, για να το πω έτσι, ο γενετικός κώδικας που καθορίζει την ταυτότητα του ίδιου του νομικού συστήματος*¹⁸”

Έτσι, ακόμη και εκείνοι που δεν είναι πρόθυμοι να εγκαταλείψουν την προαναφερθείσα “*domestic analogy*”, πρέπει να αναγνωρίσουν ότι, ακόμη και στην εσωτερική έννομη τάξη, όταν αναφερόμαστε στο Σύνταγμα δεν αναφερόμαστε μόνο στο επίσημο κείμενο, δηλαδή στο τυπικό Σύνταγμα, αλλά και στο ουσιαστικό Σύνταγμα, καθώς και στο καλούμενο “ζωντανό” Σύνταγμα, όπως αυτό γίνεται κατανοητό από τα θεσμικά όργανα, τους φορείς, τους νόμους, και πάνω απ’ όλα τους ανθρώπους, τους πολίτες του κράτους. Αν όντως λοιπόν γίνεται δεκτό ότι οι κανόνες που χαρακτηρίζονται ως θεμελιώδη στοιχεία ενός συστήματος δεν εξαντλούνται στο γραπτό Σύνταγμα, τότε δεν μπορεί παρά να δεχτούμε και ότι η απουσία ενός τέτοιου κειμένου σε μια έννομη τάξη όπως είναι η διεθνής έννομη τάξη δεν σημαίνει αναγκαστικά και την απουσία Συντάγματος. Αυτό που, όπως είδαμε, λείπει από την διεθνή κοινότητα είναι ένας συγκεκριμένος νομικός και διαδικαστικός μηχανισμός για την εφαρμογή αυτών των κανόνων στο πεδίο της κοινότητας. Οι λόγοι που εξηγούν αυτήν την απουσία είναι πολλοί, ξεκινώντας από την αδύναμη πολιτική βούληση και το φόβο ότι τα κράτη θα χάσουν τη δυνατότητα να υπερασπιστούν όσο καλύτερα γίνεται τα προσωπικά τους συμφέροντα. Επιπλέον, η έλλειψη των συγκεκριμένων εργαλείων για την εξακρίβωση της παραβίασης των συνταγματικών διατάξεων, δεν σημαίνει και ότι τα μέλη της διεθνούς κοινότητας μπορούν να τις παραβιάσουν μόνο και μόνο επειδή θα είναι πιο δύσκολο να τιμωρηθούν. Βρισκόμαστε πράγματι μπροστά σε μια ιδιαίτερα περίπλοκη έως και παράδοξη κατάσταση, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε και με μια πραγματικότητα που όντως υφίσταται.

Αυτό που θα ευχόμασταν είναι να ξεπεραστούν οι αναστολές που οδηγούν τα κράτη στην επιβράδυνση της διαδικασίας «επισημοποίησης» όχι ενός συνταγματικού χάρτη, αλλά απλά

---

16 TANZI, op. cit., σελ.530

17 TANZI, op. cit., σελ.530. Πρόκειται για το “μυθικό σύστημα” (*myth system*) κατά τον ορισμό του Michael REISMAN.

18 BARBERA, FUSARO, *Corso di diritto pubblico*⁴, Bologna, 2006, σελ.22

και μόνο των μηχανισμών για την προστασία του ζωντανού συντάγματος που διαθέτει ήδη η διεθνής κοινότητα.

4. Πρέπει εδώ να αναφερθεί η προσπάθεια πολλών νομικών, μελετητών και πολιτικών¹⁹ να προσεγγιστεί ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών (που πλαισιώνεται επίσης από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948) ως γραπτή καταγραφή των αρχών που καθορίζουν την ταυτότητα της διεθνούς έννομης τάξης. Η προσέγγιση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι στον Χάρτη, πέρα από τη ρύθμιση των δραστηριοτήτων, των σχέσεων μεταξύ των κρατών και της συνεργασίας τους, της διεθνούς ασφάλειας, της πρόληψης των συγκρούσεων και της διατήρησης της ειρήνης. κατοχυρώνονται οικουμενικές αρχές συνταγματικού χαρακτήρα για τη διεθνή κοινότητα, όπως π.χ. η απαγόρευση της χρήσης ένοπλης βίας, ο σεβασμός της αυτοδιάθεσης των λαών, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας κάθε ατόμου.

Ασφαλώς, υπό αυτό το πρίσμα, ο Χάρτης του ΟΗΕ θα ήταν μια καλή «συνταγματική» αφηγηρία, δεδομένου άλλωστε και του μεγάλου αριθμού χωρών που καλύπτει, αφού αφορά σχεδόν όλα τα μέλη της διεθνούς κοινότητας. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι ο Χάρτης του ΟΗΕ θεμελιώνει μια θεσμική ένωση κρατών (δηλαδή τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών) και αντιπροσωπεύει, μέσα σε αυτό το σύστημα, το καταστατικό της οργάνωσης (δηλαδή το «Σύνταγμα» του), το οποίο καθορίζει τα βασικά του χαρακτηριστικά. Έτσι, το κείμενο αυτό δεν γεννήθηκε ως γνήσιο Σύνταγμα, αλλά ως το καταστατικό ενός οργανισμού που λειτουργεί μέσα σε αυτό το σύστημα. Θα πρέπει επομένως να αλλάξει η ίδια η φύση του Χάρτη και να του δοθεί μια μορφή που να μην τον περιορίζει σε αυτά τα εγγενή του όρια.

Σημειώνεται βέβαια ότι ως «όρια» σε καμία περίπτωση δεν νοούνται εδώ οι αρχές που κατοχυρώνει ο Χάρτης, όπως η κυρίαρχη ισότητα των κρατών και η απαγόρευση της παρέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των κρατών. Νοούνται τα όρια που μπορεί να συναχθούν από τη βούληση των κρατών όταν υπέγραψαν τον Χάρτη. Για παράδειγμα, το ότι κατά τη σύλληψη της ιδέας του Χάρτη ουδόλως συμπεριλαμβανόταν στις προθέσεις των κρατών η προοπτική τού να οικοδομηθεί ένας οργανισμός που θα μπορούσε στο μέλλον να αποτελέσει μια υπερεθνική αρχή, και να μετασχηματιστεί σε μια κοινή κυβέρνηση για όλα τα κράτη μέλη. Θα πρέπει, άλλωστε, αν στόχος μας είναι η μεταβολή του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ σε ένα «διεθνές Σύνταγμα», να μην πέσουμε στην εύκολη παγίδα τού να μετατρέψουμε τον ΟΗΕ σε μια υπερεθνική κυβέρνηση, και να βρεθούμε έτσι μπροστά στους περιορισμούς μιας "συνταγματικής" θεωρίας της διεθνούς κοινότητας. Εκείνο που πολύ περισσότερο θα πρέπει να επιδιώξουμε είναι το να ανυψωθεί ο Χάρτης σε ένα κείμενο που να συγκεντρώνει τις θεμελιώδεις αρχές της διεθνούς κοινότητας.

Αφήνοντας λοιπόν προς στιγμήν κατά μέρος τις προσπάθειες – άλλωστε περισσότερο θεωρητικές παρά πρακτικές - δημιουργίας ενός γραπτού Συντάγματος στο διεθνές νομικό σύστημα, θα ήταν αρκετά ενδιαφέρον να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε ποιες είναι οι συνέπειες που πηγάζουν από το «ζωντανό» Σύνταγμα του διεθνούς συστήματος ως προς το μοντέλο της κρατικής κυριαρχίας.

---

19 Βλ. για παράδειγμα, FASSBENDER, *The United Nations as the Constitution of the International Community*, Leiden/Boston, 2009, SLOAN, *The United Nations Charter as a Constitution*, 1 *Pace Y.B. Int'l L.*, 1989, 61, TANZI, *Prospects for Revision of the United Nations Charter*, σε *Prospects for Reform of the United Nations System*, Padova, 1993, σελ. 455-479.

3. Συνταγματοποίηση της διεθνούς κοινότητας και το μοντέλο της κυριαρχίας.

1. Το διεθνές νομικό σύστημα, όπως άλλωστε όλα τα νομικά συστήματα, είναι ένα σύστημα σε συνεχή εξέλιξη, που αλλάζει με τις μεταβαλλόμενες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Μαζί με αυτό, μεταβάλλονται και οι βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν την ταυτότητα του συστήματος. Εδώ αναδεικνύεται άλλωστε και ένας αρκετά απλός ορισμός της έννοιας του "ζωντανού Συντάγματος."

Όπως τονίσαμε παραπάνω, το μοντέλο της κρατικής κυριαρχίας αποτελεί μία συνταγματική αρχή της σύγχρονης διεθνούς κοινότητας. Το ζήτημα της συνταγματοποίησης της διεθνούς κοινότητας θέτει εύλογα το ερώτημα ποιες συνέπειες έχουν οι συνταγματικές προοπτικές της Κοινότητας καθώς και οι άλλες συνταγματικές της αρχές ως προς το μοντέλο της κρατικής κυριαρχίας, δεδομένου ότι αποτελεί τμήμα των αρχών αυτών. Με άλλα λόγια, αφού το διεθνές νομικό σύστημα είναι σε συνεχή εξέλιξη, μεταβαλλόμενων έτσι ταυτόχρονα και των αρχών που το χαρακτηρίζουν, το ερώτημα είναι πώς μεταβάλλεται η κρατική κυριαρχία, δηλαδή η ερμηνεία του μοντέλου αυτού στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας.

2. Το νόημα και, κυρίως η ερμηνεία του μοντέλου της κρατικής κυριαρχίας, μεταβάλλονται στην ιστορία ανάλογα με τις συνθήκες που υπαγορεύουν, κατά την εξέλιξη της διεθνούς κοινότητας, τη συγκεκριμένη κάθε φορά ανάγνωση. Χρήσιμη είναι εδώ η παρατήρηση του Krasner και άλλων νομικών και ιστορικών²⁰, κατά την οποία, ενώ αναγνωρίζουμε το ιστορικό «λάθος» που έγινε ορίζοντας την κυριαρχία της Βεσφαλίας με μία έννοια που αναπτύχθηκε μεταγενέστερα, συγκεκριμένα, κατά την διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα, συνεχίζουμε να χρησιμοποιούμε αυτόν τον όρο, επειδή αναφέρεται σε αυτό που θέλουμε να εννοούμε ως κυριαρχία²¹. Μπορούμε επίσης εδώ να αναφέρουμε τα περίφημα λόγια του δικαστή Μάρσαλ του Αμερικανικού Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, που εκφράζουν την απολυταρχική ερμηνεία του μοντέλου της κυριαρχίας²². Σε κάθε περίπτωση, γίνεται σαφές ότι το τι σημαίνει, σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο, η έννοια της κυριαρχίας είναι διαφορετικό από αυτό που σήμαινε την προηγούμενη περίοδο, και κυρίως από αυτό που μπορεί να σημαίνει στο μέλλον. Τα τελευταία χρόνια, το διεθνές νομικό σύστημα γνώρισε μια ραγδαία ανάπτυξη, ιδιαίτερα με την εισαγωγή του *jus cogens*, η οποία οδήγησε σε σημαντικό περιορισμό της κυριαρχίας των κρατών μελών της Κοινότητας. Έτσι, στην πραγματικότητα: "Θα μπορούσε ακόμη και να υποστηριχτεί ότι η ίδια η εξέλιξη του σύγχρονου διεθνούς δικαίου χαρακτηρίζεται από μια προοδευτική πορεία προς τη περιοριστική ρύθμιση της εθνικής κυριαρχίας²³."

3. Ο Tanzi αναγνωρίζει τέσσερα βασικά στοιχεία που συντελούν σήμερα προς την κατεύθυνση του περιορισμού της κυριαρχίας. Το πρώτο στοιχείο συνδέεται με την πρακτική

20 Για τον KRASNER βλ. *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton, 1999, σελ.20.

21 Θυμίζουμε ότι με τον όρο βεσφαλική κυριαρχία νοείται η ανεξαρτησία κάθε κράτους από τα άλλα κράτη της Κοινότητας ως προς την εσωτερική του πολιτική: βλ. KRASNER, op. cit., σελ.20: «*Westphalian sovereignty is violated when external actors influence or determine domestic authority structures*».

22 Σύμφωνα με τον δικαστή Marshall στην απόφαση *The Schooner Exchange vs. McFaddon* (1812): «*the jurisdiction of the nation within its own territory is necessarily exclusive and absolute. It is susceptible of no limitation not imposed by itself*».

23 TANZI, *Introduzione al diritto internazionale contemporaneo*³, Padova, 2010, σελ.531

παραγωγής των κανόνων του διεθνούς δικαίου, οι οποίοι εξ ορισμού ρυθμίζουν καταναγκαστικά την άσκηση της εσωτερικής ή εξωτερικής κυριαρχίας των κρατών. Πράγματι, η διαδικασία παράγωγης των κανόνων του διεθνούς δικαίου είναι συναινετική, με τη συμμετοχή των ίδιων των αποδεκτών των κανόνων αυτών. Πρόκειται δηλαδή για αυτο-περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας από τα ίδια τα κράτη. Επιπλέον, από τη στιγμή που επακόλουθο του σύγχρονου μοντέλου της κυριαρχίας είναι η ισότητα των κυρίαρχων κρατών, όταν τα κράτη συμμετέχουν στην έγκριση και επικύρωση μιας συνθήκης ισχύει η αρχή της αμοιβαιότητας, με αποτέλεσμα ο περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας για κάθε κράτος να εμπεριέχει το πλεονέκτημα του αντίστοιχου περιορισμού των άλλων κρατών μερών.

4. Το δεύτερο στοιχείο που, κατά τον Tanzi, μπορεί να οδηγήσει σε αυτό-περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας πηγάζει από τη συμμετοχή στις διαδικασίες περιφερειακής ολοκλήρωσης, όπως είναι για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι, και σε αυτήν την περίπτωση, βρισκόμαστε μπροστά σε μια μορφή αυτό-περιορισμού, αφού *«τα θεμέλια των διαδικασιών περιφερειακής ολοκλήρωσης βρίσκονται πάντα στις ιδρυτικές συνθήκες των ίδιων των περιφερειακών οργανώσεων. Με τις τελευταίες, τα κράτη-μέλη μεταβιβάζουν στοιχεία της κυριαρχίας τους σε υπερεθνικούς θεσμούς, αντί να τα εγκαταλείμουν τελείως²⁴»*. Στο πλαίσιο αυτό, ένα ερώτημα που τίθεται είναι αν, σε μία πολύ προχωρημένη περιφερειακή ολοκλήρωση, θα ήταν δυνατόν ο περιορισμός της κυριαρχίας ενός κράτους-μέλους να μην τίθεται ως αυτό-περιορισμός αλλά ως ένα εκ των άνωθεν επιβαλλόμενο όριο, να επιβάλλεται δηλαδή από τα κοινά όργανα των κρατών-μελών. Θα ήταν μάλιστα ενδιαφέρον να διερευνηθεί, κάτι που ασφαλώς υπερβαίνει τα όρια αυτών των πρώτων σκέψεων, κατά πόσον μια τέτοια διαδικασία θα αποτελούσε φυσιολογική εξέλιξη ή, αντίθετα, εκφυλισμό της περιφερειακής ολοκλήρωσης. Από τεχνικής άποψης, η απάντηση είναι μάλλον το πρώτο, δεδομένου ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται από τα όργανα των περιφερειακών οργανώσεων, τα οποία λειτουργούν στη βάση της νομιμοποίησης που παρέχουν οι ιδρυτικές συνθήκες των οργανισμών αυτών, λαμβάνονται σύμφωνα με τη βούληση των κρατών-μελών, που την ίδια στιγμή συμμετέχουν ενεργά στη λήψη των αποφάσεων²⁵. Ωστόσο, ακόμα και στην ακραία περίπτωση μιας πολύ προηγμένης περιφερειακής ολοκλήρωσης, που οδηγεί σε μια ομοσπονδία κρατών, το μοντέλο της κυριαρχίας δεν θα έπαυε ποτέ να υπάρχει. Αντί για αυτό, θα είχαμε τη μεταφορά, εν μέρει ή στο σύνολό της, του περιεχομένου της κρατικής κυριαρχίας από το ένα θεσμικό πλαίσιο στο άλλο. Δηλαδή, όπως παρατηρεί ο Tanzi, *"ενδεχομένως, θα εξέλειπαν μια σειρά από κυρίαρχα κράτη - που θα μεταμορφώνονταν πιθανόν, σε κράτη-μέλη ενός ομοσπονδιακού κράτους - και θα δημιουργείτο ένα νέο κράτος, κατά πάσα πιθανότητα, με ομοσπονδιακή δομή²⁶"*.

5. Το τρίτο στοιχείο που συνδράμει στον περιορισμό της εθνικής κυριαρχίας αφορά στο ρόλο των ιδιωτικών ή μη κυβερνητικών φορέων στο πεδίο του διεθνούς δικαίου. Ο ρόλος των ιδιωτικών ή μη κυβερνητικών φορέων έχει αυξηθεί δραστικά σε ένα πεδίο που παραδοσιακά ανήκε κατ' αποκλειστικότητα στα εθνικά κράτη. Αρκεί να σκεφτούμε, για παράδειγμα, το ρόλο των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) και τις δραστηριότητές τους μέσω του *lobbying* στη διεθνή σκηνή, τη συμμετοχή τους σε διεθνείς διαπραγματεύσεις ή τη βοήθεια που παρέχουν για την

---

24 TANZI, op. cit., σελ.532. Παράδειγμα, στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, αποτελεί η μεταβίβαση της νομισματικής κυριαρχίας με την εισαγωγή του ευρώ και τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.

25 Φυσικά, θα ήταν εντελώς διαφορετική περίπτωση αν οι αποφάσεις που περιορίζουν την κυριαρχία δεν λαμβάνονταν από τα όργανα του οργανισμού, αλλά μόνο από ορισμένα κράτη-μέλη που θα είχαν ηγετικό ή ηγεμονικό ρόλο στον οργανισμό.

26 TANZI, op. cit., p.532

λειτουργία των οργάνων που ελέγχουν την τήρηση των διεθνών συμφωνιών. Παράλληλα με τις ΜΚΟ αυξάνεται διαρκώς και ο ρόλος των ιδιωτών στο δικαστικό, προδικαστικό ή διαιτητικό πεδίο του διεθνούς δικαίου στον τομέα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των επενδύσεων στο εξωτερικό. Οι πρακτικές αυτές είναι επιτρεπτές αφού τα ίδια τα κράτη έχουν οικειοθελώς παραχωρήσει κάποια από τα προνόμιά τους σε ιδιώτες²⁷.

6. Το τέταρτο και τελευταίο στοιχείο που συμβάλλει στην εξασθένηση της κρατικής κυριαρχίας, σύμφωνα πάντα με τον Tanzi, αφορά στο φαινόμενο της λεγόμενης «απορρύθμισης» (*deregulation*), ιδιαίτερα σε οικονομικά θέματα: *« Το φαινόμενο αυτό αύξησε τον χρηματοπιστωτικό και οικονομικό φιλελευθερισμό και την απελευθέρωση της επικοινωνίας, χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποίησης, η οποία συμπίπτει με την αύξηση της αυτονομίας των οικονομικών φορέων και την ικανότητά τους να αλληλοεπιδρούν πέραν των συνόρων, πέραν της κρατικής κανονιστικής αρχής και του ελέγχου της²⁸ »*

7. Και μία τελευταία επισήμανση: παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, που είναι χρόνια βαθιά ύφεσης και οικονομικής κρίσης, η τάση τα κράτη να θέλουν να υπερασπιστούν περισσότερο την κυριαρχία τους, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους των χρηματοπιστωτικών αγορών. Οι αγορές, σύμφωνα με τις αρχές και τους κανόνες που επιβάλλει η διαδικασία παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, είναι σε θέση να επηρεάσουν, και όχι λίγο, τις εσωτερικές πολιτικές των κρατών, που, από την πλευρά τους, αναζητούν να αντιδράσουν, με κάθε τρόπο, στην οικονομική και κοινωνική κρίση που τα πλήττει. Αυτή η «μεταστροφή», αν μπορεί κανείς να την χαρακτηρίσει έτσι, από τα κράτη, που βρέθηκαν ξαφνικά να δείχνουν υπερβάλλοντα ζήλο για την εθνική τους κυριαρχία, οδηγεί σε ένα παράδοξο, αντιφατικό φαινόμενο, όπου από τη μία πλευρά τα κράτη ασκούν μια πολιτική επιβεβαίωσης της κυριαρχίας τους ενώ από την άλλη πλευρά η νομική πραγματικότητα του διεθνούς δικαίου προχωρεί προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή προς ένα όλο και μεγαλύτερο περιορισμό της κρατικής κυριαρχίας. Το φαινόμενο αυτό δεν θα έπρεπε ωστόσο να ανησυχεί τους υποστηρικτές της προηγμένης διεθνούς ενσωμάτωσης και μιας μεγαλύτερης αλληλεπίδρασης και συνεργασίας των κρατών-μελών της διεθνούς κοινότητας. Και αυτό γιατί αντανακλά την προσπάθεια των πολιτικών αρχών να αντιδράσουν, με κάθε τρόπο, στην κρίση, έχει δηλαδή πρόσκαιρο και αμυντικό χαρακτήρα.

---

27 Ένα παράδειγμα είναι η αποδοχή των ατομικών προσφυγών ενώπιον των οργάνων που προβλέπονται από διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η Σύμβαση της Ρώμης του 1950 ή τα Σύμφωνα των Ηνωμένων Εθνών του 1966.

28 TANZI, op. cit., σελ.533